Марія Романівська

ДЕНЬ ЗАЙНЯВСЯ...

(Оповідання)

Я почув, як мій лікар тихенько сказав сестрі:

— Розумієте, такі випадки... Можливо, якби викликати якесь велике зворушення, вивести хворого з цієї страшної абсолютної байдужості, тоді...

Милий лікар! Я посміхнувся, кутаючись в теплу ковдру... Дивні люди! Вони називали мій звичний спокій „страшною абсолютною байдужістю" і сподівались на неможливе. Так ось чому останнім часом мені не давали ані хвилини спокою!..

— Петрусю! Агов, Петрусю! Ти спиш?.. А ми біля тебе з Борькою в шашки зіграємо... Йому за вчорашнє реванш треба дати. Ох, і знаменитий буде бій!..

Мої сусіди по палаті — земляк Борька і таджик Мухамед — шумно сідали біля мого ліжка і починали в сотий раз свій шашковий герць, хвилюючись, перекидаючись дотепами.

Я дуже любив своїх друзів, але останнім часом мені здавалося смішним їх постійне пожвавлення, з яким вони реагували на всі події життя... Хвилюватись! Здавалось, я назавжди втратив цю здатність.

З деякого часу я поринув у крижаний спокій. Здавалось, ніщо не могло схвилювати мене після пережитого за цей рік... Здавалось, ніщо не могло збентежити чи втішити душу, в якій закарбувались ночі боїв, подібні до вибухів вулкану, картини спалених міст і селищ, розчавлені тіла жінок і дітей... Моє серце витримало все це і, щоб не розбитись, утворило собі своєрідний захисний мур. Та хвороба непомірно збільшила його, зробила щільним, непроникливим.

До госпіталю я потрапив після контузії. Кажуть, три дні я пролежав засипаний землею і голова моя була в ямці біля поваленого телеграфного стовпа. Потім довго тривала непритомність, напади пропасниці й болісні провали пам'яті. Два місяці я пролежав у госпіталі, та я ще не знав того

стану „абсолютної байдужості", яку лікар звав „страшною"... Це прийшло з утратою зору.

Власне кажучи, очі мої не втратили здатності бачити, але почали стулятись повіки... Спочатку я ще міг на хвилинку відтягти їх, розплющити хоч на мить, і день спалахував передо мною. Та потім і це припинилось. Повіки зімкнулися, морок поглинув світ, і от тоді саме почав рости і мур „абсолютної байдужості".

Я полюбив нерухомість, м'який затишок плюшової ковдри. Добами я валявся в ліжку. Коли мені набридали з прогулянками, я скаржився на втому, біль в ногах (мені й справді іноді було важко ходити). Тоді мені давали спокій, і я спав чи дрімав, поринувши в інше, ілюзорне життя.

Розрізнені картини переслідували мене, спалахували і гасли, як трасуючі кулі в темряві української ночі. І тоді мені снилась моя кохана. Я відчував ніжний дотик її рук, запах її волосся. Адже воно було густе й хвилясте, як хліб на ланах моєї України. І очі її я бачив,—то сонцемласкою сповнені, то зірками розцвічені, то темні, полум'яні, як грозова ніч. А може це й не очі були, а небо українське?.. І уста її я відчував — ніби пелюстки оксамитні. А може це були квіти, що цвіли в парку рідного міста — ніжні троянди й горді кани?.. Чи рожі, що квітли в приміському селі біля хати моєї матері?

І я не знав, про кого я марив — про Катрусю, про матір, чи про мою радянську Україну...

Раптом я прокидався, і тоді липка туга обволікала мене. Я згадував, що нема її, коханої Катрусі, як нема мого міста, мого дому, як нема моєї матері й квітучих рож за її вікном.

Моє місто!.. Радянська влада створила ці велетні-будинки з гордо піднесеними вгору корпусами, ці казкові палаци піонерів і жовтенят і потоплі в садах наукові інститути. Я бачив розсип квітів на доріжках університетського парку... А тепер німці зробили там свій цвинтар... І чорне падло фашистів осквернило, забруднило землю.. рідну... улюблену землю...

Тебе плекали, тебе будували мільони робітничих і селянських рук... А тебе палили, нівечили, вкривали домами розпусти... Вночі я чув, як німецький чобіт гупав на панелях рідного Харкова. Голова паморочилась, і повіки стулялись щільніше. І звідси виникав транс, страшна абсолютна байдужість.

Моя Катрусю! Я дізнався потім, пізніше, поринувши в гуркіт боїв, як ти загинула в перші місяці війни, на ву-

лиці, вбита осколком фашистської бомби... Кажуть, ти саме несла до госпіталю троянди...

Моя матуся! Я бачив сиве пасмо волосся спід чистенької хустки і наївні, мов у дитини, ясні очі... Я бачив, як вона, маленька, зігнута, чимчикує всіяною трупами дорогою, і вітер куйовдить їй волосся... Я проходив тоді зі своєю ротою зовсім близько від твоєї хати, але не міг зайти за тобою... Вони розстріляли й тебе...

Моя Катрусю... Моя мати... Україно моя...

— Петрусю! Петрусю! Годі бо спати! Прийшла Маруся.

Мене будили невгамовні сусіди, примушували вставати, бо до мене приходила дівчина. Вона була землячка, з мого Харкова, і навіть жила колись у нашому студентському гуртожитку „Гігант". Але тоді я ще не був з нею знайомий.

Одним сонячним ранком, коли вулиці середньоазійського міста квітли весною, я вийшов з лікарні. Я проходжувався, тягнучи непокірну праву ногу. І раптом до мене метеликом підлетіло яскраве вбрання. І з дівочого обличчя посміхнулись дивно-знайомі карі очі.

— А ви з Харкова, адже так?.. Ще й вчились в університеті?.. А я тут у медичному, і працюю в клініці поруч... Харків... Боже!..

Ми познайомились, і ось ці три місяці і навіть тепер, коли я став сліпим, вона незмінно навідувала мене, читала вголос, розважала...

— Ну, як?.. Певно, лежали, ледарю, згорнувшись, мов їжак. Еге ж, бачу, і самі, мов їжак, посіріли. От мила вдача! І за що тільки вам орден дали?.. Послухали б краще, як ваша Литвиненко „Запорожця" співала. А зведення які чудові, чули?..

Я звик до її ласкавого, веселого щебетання, я навіть інколи думав про неї. Думав багато... Мені здавалося, що вона кохає мене. Я відчув одного разу на чолі легкий, як вітрець, поцілунок, коли дрімав якось після нападу. Ну, і що ж!.. Після цього я щільнішим зробив свій мур... Був з Марусею мовчазний, неввічливий, навіть брутальний. Та вона ходила...

Пекучий вітер-афганець уривався до вікна. Та він приносив мені звуки української пісні. То в гуртожитку педінституту співали наші дівчата. І під штурмом Марусі я вставав і йшов слухати радіо. Спочатку все доносилося до мене крізь непроникливий мур. Але потім...

— Та чи ви чуєте, наші йдуть мов ураган, як буря!.. Петрусю, зрозумійте, незабаром вони підуть рідними шляхами...

Я став втрачати поволі свій звиклий спокій. Кожна звістка підточувала той мур, в який мене замкнула хвороба.

Це було дивне, незнане досі почуття. З кожним клаптем звільненої землі, здавалось, у мене казково міцніють ноги, здавалось, виростають крила. Повіки були закриті, а ранками я відчував у очах сліпуче сонце. Я вже не спав. Я ковтав потрібні дози луміналу, але й у важкому сні вже не було звичного спокою і звичної туги. І мені здавалось, що за вікном не східні чинари шумлять, а українські тополі і каштани харківського лісопарку.

— Знаєте, — заявила мені якось Маруся, — коли наші візьмуть Харків, я на радощах вас поцілую... От побачите!

Я вже не чекав, доки мої шумні приятелі принесуть мені свіжі новини. Я сам прокидався на світанку й тремтів, мов закоханий, в чеканні позивних Москви.

Тим ранком я прокинувся раптом, ніби від підземного поштовху. Серце стиснуло незрозуміле хвилювання. Мій загострений слух ловив з коридора незвичну метушню, чийсь приглушений плач, викрик, сміх... Невже?..

— Харків, — задихаючись, прошепотів над моєю головою Борис, — Харків!

Я скочив з ліжка, накинув піжаму й вибіг до коридора. Я вже ясно почув: Харків наш!.. Відчув у серці бурхливу радість і гарячу сльозу на мертвих повіках.

Впевнено й швидко я помчав коридором... Моє рідне місто!.. За ним хвилювались на сонці степи України, синів Дніпро, палав домнами Донбас...

Я погойдувався... Я ставав обома ногами на рідну землю, як парашутист, що злетів з крижаної безмежності, і п'янів від ніколи не знаного щастя.

І трапилось те „неможливе", на що сподівався лікар. Мої очі розкрились, і я побачив у вікно блакитний квадрат таджикістанського неба, зелене мереживо чинар і рожевий фасад будинку.

— Він бачить! — долетіло до мене шепотіння сестер.

Інтуїтивно я йшов вперед — до виходу. Світ розкривався мені в невиданій красі, і, здавалось, я мусив обняти його тремтячими від захвату руками... І раптом я почув голосок Марусі:

— Лікарю!.. Я благаю... Дозвольте на одну секунду. Зрозумійте: наше місто!..

— Пропустіть, лікарю, моя землячку, я сьогодні іменинник! — гукнув я.

Маруся кинулася до мене... Я почув її тихе „ах". Побачив спід косинки її милі очі. І я відчув, як мене обіймає могутня хвиля життя, що все перемагала на своєму шляху, як похід нашої Червоної Армії...

— Ну, чому ж ти не цілуєш?.. Люба...

І я поцілував Марусю сам в тремтячі піводкриті губи.

Юрій Шовкопляс

ЦІКАВІСТЬ

(Оповідання)

Кажуть, що надмірна цікавість ніяк не прикрашує людину. А от спитайте в ефрейтора Данилишина, за що нагородили його медаллю „За відвагу", так він вам відкаже:

— За мою цікавість.

І то буде суща правда.

Звичайно, цікавість у нього особлива. Вона, головним чином, на німців спрямована. Він уважає, що про них йому слід знати все до тонкості. Він запевняє, що тоді ниццити їх куди легше.

Розвідник він, треба сказати, — другого такого не знайдете. Не згадаю такого випадку, щоб він з шукання ні з чим повернувся. Завжди принесе найдокладніші, найточніші відомості. А то й „язика" приведе... Або, скажімо, потрапить йому до рук трофейна зброя. Так він не заспокоїться, аж поки не вивчить її досконально. Ще й нас примусить тією зброєю поцікавитися: мало чого, мовляв, може трапитися в бою.

Навіть у хвилини затишшя Данилишин не дає собі спокою. Ми сидимо, відпочиваємо, а він, невгомонний, все шниряє туди й сюди по окопу. То тут, то там обережненько висуне голову, подивиться: як, мовляв, поводяться зараз німці, чи не хочуть утнути чого? Не може він інакше: так розбирає його цікавість.

Одного разу під час такого затишшя Данилишин раптом помітив, що спереду, метрів за триста від нашого окопу, у кущах, щось немов би рухається. Промайне якась тінь і зникне. Ледве помітно хитнеться гілка — і знов нічого.

Данилишин доповів про помічене нашому лейтенантові. Той теж почав спостерігати. І всі ми зацікавились. Справді, дуже скидається на те, що в кущах пораються німці. Не інакше, готують нам якусь гидоту. Але яку?

Данилишин і просить офіцера:

— Як потемнішає, дозвольте мені, товаришу лейтенант, зблизька подивитися на це діло. Не можу я так цього залишити.

Лейтенантові добре відома була вдача єфрейтора. Якщо вже Данилишин піде, то про все довідається. А трапиться найдрібніша можливість, то він, справді, так цього не залишить.

— Гаразд, — сказав лейтенант.

Насилу Данилишин дочекався ночі. А скоро засвітилися перші зорі, поповз до тих кущів разом із своїм дружком Маслюком.

Близько години простояли ми в окопі, вдивляючись у темряву, ловлячи кожне шарудіння, щохвилини ладні кинутися на підмогу товаришам. Але спереду — ані шелесть.

Нараз у кущах щось блимнуло, земля легко здригнула від негучного вибуху. А через кілька хвилин на дно нашого окопу гепнуло щось важке й приглушено замугикало. Коли глянули ми, а то дебелий німець з туго зав'язаними ротом і мотузком навколо черева. Штани в нього ззаду усі в дірках. Це, як скоро виявилось, Данилишин і Маслюк легенько лоскотали ковбасника штиками, щоб він жвавіше повз у наш бік.

Тут і самі розвідники появились. Данилишин доповів лейтенантові:

— Було там кілька ротних мінометів. І коло них — вартовий. Було... Вартовий — ось він. І не вартовий уже, а „язик". Ну, а міномети — ви вже дещо бачили, чули і зрозуміли. Кілька шматків розірваного заліза німці, може, і знайдуть... Проте, дещо ми з собою захопили.

При цих словах Маслюк висунувся вперед, зняв з спини новенький міномет і поставив на землю дві залізних коробки з мінами.

— Дві дюжини, — пояснив він.

— Молодці! — сказав лейтенант і посміхнувся. — Отже, цілком задовольнили свою цікавість?

Данилишин не зовсім певно переступив з ноги на ногу.

— Та як вам сказати, товаришу лейтенант. Не одне, так друге... Міномет, звичайно, нам самим згодиться. А от міни... Дозвольте мені при слушній нагоді повернути їх німцям. Дуже цікаво подивитися, чи зрадіють вони цьому.

Нагоди довго ждати не довелося. Від „язика" ми довідались, що на світанку німці хочуть збити нас з цього рубежа. Ну, ми як слід підготувалися. І на світанку дуже швидко відбили у німців охоту до атак.

Під час атаки Данилишин і Маслюк лежали коло свого трофею і з його допомогою повертали німцям забрані у них міни. Дуже влучно повертали. І мав рацію Данилишин: збоку глянути, так могло здатися, що фріци дуже раді

цьому. Дехто з них навіть танцював під данилишинську музику. Аж доупаду. І більше на рівні ноги не схоплювався.

От до чого часом призводить цікавість!

Діюча армія
1944 р.

Р. Брусиловський

„ПЕРЕВІРЕНО, МІН НЕМА"

Коли я підходжу ранком до вікна, щоб зустріти сонце, яке підіймається над Харковом, погляд мій раз-у-раз привертають до себе великі літери напису на обштукатуреній стіні:

„Перевірено. Мін нема. Білоусов".

Чи не ти це, Павле Білоусов, давній друг мій, веселий рибалка з Великого Фонтану?

Нас зв'язала дружба ще до війни. Одного літнього ранку я удив рибу з узбережної скелі, що нависла над спокійною гладінню моря. Риба не йшла, я збирався додому. Раптом я почув позад себе скрип гравію під чиїмись важкими кроками. Обернувшись, я побачив рибалку, років тридцяти п'яти, засмаглого до чорноти, з чорними вусами, в шапці, яку в наших краях носять всі молоді рибалки і яку називають „норманка".

— Ви, часом, не лікар? — спитав він.

— Лікар.

— Ну, значить, правду мені сказали, — вів далі він. — Що я у вас попрошу, га? Огляньте мою доньку, товаришу лікар. Її тут лікує один, та він не той... До моєї хати недалеко: тільки зійти на цей горб і зараз... Не відмовте, дуже вас прошу.

Я мовчки згорнув удочку і пішов слідом за рибалкою. В його хаті, дуже чисто прибраній, я побачив на ліжку ще зовсім молоденьку дівчину, майже дитину. На табуретці стояв глиняний глечик з водою та блюдечко з стиглими черешнями.

— Сідайте, товаришу лікар, — заметушився рибалка. — Я і донька моя — ми вкупі живемо, а більше немає нікого. Я вдовий. Це, Марусенько, лікар. Ти не бійся... Ось вони подивляться, на що ти хвора. Дай ручку лікарю ...

Дівчинка посміхнулась смажними губами і простягла мені руку. Вона була суха і гаряча. Очі її, чорні і трохи дикі, як у батька, стежили за мною з цікавістю.

Я оглянув дівчину і найшов, що у неї малярія.

— Скажіть, будь ласка! — здивувався рибалка. — У нас з діда-прадіда не було такого, щоб у когонебудь була малярія чи якась інша хвороба... Батькові моєму сто два роки було, коли він помер, а спитайте: чи хворів він колинебудь? Та боронь боже! Товариші його вже давно дуба дали, а він до ста років рибалив, а тоді на ноги ослаб. Орел був старий — справжній Білоус!

Я поспішав до міста. Рибалка проводжав мене до порога і раптом, торкнувши злегка за плече, сказав:

— Що я у вас попрошу, га? Заночуйте у мене, товаришу лікар. Я вам рибки засмажу, їй-богу. У нас і мед є, і молочко, якщо хочете.

Я погодився. І цієї ночі, сидячи в садку, на чистому килимі, обіч мене, розповів мені Павло Білоусов про своє життя. Як він почав рибалювати змалечку, і як двічі тонув біля Тендри, та бог врятував, як одружився і повдовів і з горя зовсім вже зібрався податися світ за очі — хоч за Урал! — та Маруся не схотіла. Ой, і уперта — вся в діда. А дід був родом з тих запорожців, що разом з генералом Дерібасом Одесу брали півтораста років тому...

Після цієї ночі я не раз заглядав до хати Павла Білоусова. Маруся одужала. І коли вона зовсім поздоровшала, рибалка влаштував вечірку, на яку запросив сусідрибалок. Спочатку вони сиділи статечно, поважно, в мішкуватих піджаках і комірцях, що туго охоплювали їхні бичачі шиї. Потім, після першого глечика бесарабського, в хаті стало шумно й весело...

Я згадую ці благословенні часи до війни, і в пам'яті моїй стають рядки першого листа, який я дістав від Павла Білоусова.

„...Прошу вас, доглядайте мою доньку, і я вас повік не забуду, якщо лишусь живий. І ще пишу вам, що служиться мені добре, зауважень не маю, та тільки одна досада, що працюю при кухні, і хлопці глузують, що був, значить, рибалка, а довелось стати кашоваром, і питають, як треба варити суп-жульєн і чорт його батька зна що ще... Я зроду нічого такого не їв і навіть чути не доводилось. І хоч вони славні і саме для бою хлоп'ята, а все таки образа начебто мені.

Зараз ми в наших рідних місцях — і, господи ж боже ти мій, чого тут фріц не накоїв! Серце обкипає кров'ю! Де були сади і хати, там сама чорна земля, бодай та земля Гітлера прикрила. Нашкодили сучі сини, гірше бути не може. Зате ми їм здорово на хвіст наступаємо, аж пищать. Не можу вам про все розповісти докладно, з причин воєн-

ної тайни, тільки думка така, що ви й самі гаразд усе розумієте. Отакі наші справи...“

Виїжджаючи в Башкирію, я взяв Марусю з собою і примостив її у своїх приятельок. Дівчинка швидко навчилася шити й в'язати і пішла працювати в артіль, що виробляла шерстяні речі. Вона дуже тужила за батьком, але з гордощів крилася з цим і тільки раз, коли зведення повідомило, що в Чорному морі потоплено ворожі судна, очі їй заблищали радістю й захватом. Вона встала, притисла долоні до зашарілих щік і вибігла з кімнати.

Минали дні, тижні, місяці. Павло Білоусов писав коли-не-коли: кілька скупих рядків з неодмінною просьбою подбати за доньку, головне, не дозволяти їй пустощів; хай пам'ятає, що вона чесного козацького роду...

День, коли я дістав останнього листа від свого друга, я ніколи не забуду. Того дня я зробив успішну операцію майору-танкісту, і ця удача налила мене вщерть гордістю й щастям. Я відпочивав у своєму кабінеті, вгамовуючи розбурхані думки, коли вахтер подав мені листа. Я зразу пізнав почерк Білоусова—великі, круглі, наче налиті здоров'ям, літери.

Спочатку йшли поклони, як і годиться в солдатському листі, тоді найголовніше:

„Знов я, значить, на тій землі, де жили і труждались наші прадіди. І ту землю добули ми кров'ю і нашим воїнським тяжким трудом. І Москва нам салютувала не дарма. Про себе скажу, що я вже не працюю при польовій кухні, а, навпаки, став мінером і вже маю нагороду від уряду за те, що добре з мінами орудую. Кажуть: „У тебе, у чорта, нюх на міни“. А це не нюх, а уважність і кмітливість — і більше нічого. А мінером я став після того, як попросив нашого гвардії полковника в принагідний момент перевести мене з кухні, куди буде його воля. Він спитав: „Підеш в мінери?“ Я сказав: „Буду радий, товаришу гвардії полковник, і виправдаю це звання, як наказує воїнська присяга“. А він сказав: „Гаразд“. Так воно й сталося. Робота моя досить таки небезпечна, ну, а рибалити хіба безпечно? Тут тобі і шторма, і урагани — держись тільки...

Ідемо ми на захід, наступаємо фріцу на мозоль, як вам добре відомо, дорогий товаришу лікар, а скоро наступимо і на горлянку, і тоді кінчимо війну. З тим до побачення, прошу не забувати, а я вас і поготів не забуду“...

* * *

Я бачу, як ти входиш в димний Харків. Ти підіймаєшся на горища, спускаєшся в підвали — виловлюєш звідти

залишені ворогом металеві риби, начинені смертю і руйнуванням.

Я заплющую очі і ясно бачу твоє мужнє, засмагле обличчя і веселий блиск очей і читаю на стіні напис, який виводить твоя рука, важка рибальська рука:

„Перевірено. Мін нема. Білоусов".

М. Доленго

ЦІЛЮЩЕ ЗІЛЛЯ

Цілюще зілля нам на допомогу
Зелені рученята простягло,
Поцілене відштовхує дуло
І закликає в гості перемогу.

Щоб не баритись їй коло порогу,
Щоб геть на захід бурею гуло,
Щоб день підвів ясне своє чоло
І сорок другого не зрадив року.

Так, ми — союз, ми — спілка всіх зусиль,
І час, і простір — наші певні друзі,
А проти нас напруга мертвих сил...

Не рута, м'ята на живому лузі,
Під вербами, як на Вкраїні теж.
У дружби нашої немає меж.

* * *

Серця гарячі стиснувши суворо,
В сталевий спокій перелився гнів.
Зустрілися — нарада трьох віків —
На грудях мужніх Ленін і Суворов.

Між двох морів розсунувся просторо
Великий степ, немов епічний спів.
Час перемоги там, як плід, наспів,
А здалека зоріли гостро гори.

Востаннє ворог сунувся вперед.
Урвалося. Так води каламутні
Збігають, і чорнозем їх бере,
Ховаючи у темряві могутній.
... Спів є чи сміється очерет
І череп німця щериться на кутні.

VIII. 1942
Ташкент

НАД РІЧКОЮ

Вона стоїть на синій кручі...
Повільна весняна вода
Спливає вгору, трупи мучнів
Підносячи. Не сон, біда
Тріпоче крилами і кряче
Десь в очереті чи над ним.
— Хай жовтий сморід, чорний дим,
Аби не полум'я гаряче.

І не одна, а ніби дві
На березі ріки старої...
Ударив грім, неначе дзвін
На сполох, розгорнувся роєм
Обурених червоних бджіл.
Махнула рукавом на сході
Зоря.
— Минає час негоді.
Крізь хмари блискавкою стріл.

Як тіні, зсунулись на горах
Лиха наруга, зла покора.

V.1942

СЕСТРИ

Народи й мови народились потім
В об'єднанні племен та говірок,
Як землю висвятив у крові й поті
Великого народу впертий крок.
На півночі старини збереглися
Про князя та його богатирів.
Виходили співати на узлісся,
На відповідь віки чекає спів.
Новогородська й київська Софія
Однакової прагнули краси.
До них тулилась дівчинкою мрія,
Прохаючи: — в майбутнє піднеси.
Первісну єдність нам не повернути,
Новітня, наша хай повік цвіте.
Їй на вінки теж вистачає рути
І щирості — на серце золоте.

14.III.1944

ДОДОМУ

Вона — жива, а ворог гине вже.
Хоч як міцний — нема де крові діти,
Загарбаного він не вбереже.
Мов по хворобі вставши, кличе діти,
Що гостювали в тих сестер її,
Вертатися додому — Україна.
Так повертає з вирію рої
Своїх птахів і весняна гаїна.
Немає листя, чорні дерева...
Взнаки далася білая пожежа,
Та долі — цвіт і молода трава,
А далі простір стелиться безмежно.

29—30.I.1944

В. Владко

ТРАВЕНЬ У КОЛГОСПІ

(Нарис)

Місяць виплив над обрієм великий і жовтогарячий, він немов замислився на хвилинку і потім почав швидко підійматися в небі, і високі верби внизу кидали на луг довгі невірні тіні, а на горі одна за одною мов крокували вишні в білому весняному вбранні, і в солодкому диханні черемухи самозабутньою піснею залився соловей. Бригадир Василь Микитович з докором виговорював:

— Звісно, твоє діло молоде, і погуляти теж хочеться, це я розумію. А ти от згадай, як наша Варвара Сахно зробила, коли і коні і корови в лісі були зайняті? Ага, схилила голову? А я тобі нагадаю. От, коли вже ясно стало, що з тяглом важко і чекати допомоги нема звідки,— тоді Сахно поговорила з своєю ланкою—і почали вони на собі, мішками, тягати в поле гній. На гору тягати, розумієш? А гора наша он яка висока. І так ось носили і тиждень, і місяць, і півтора. І все на гору, і все на собі. Бо знали добре: якщо не перетягати туди гній, то він так і залишиться лежати, і земля без угноєння буде. Як же тоді п'ятсот центнерів буряка з гектара взяти?.. Ось воно що, га? А ти як?

І раптом його голос добрішає:

— Та гаразд уже, йди. Ну, тільки дивися мені, щоб і на одну хвилиночку на просо не спізнитися!

— Василю Микитовичу, та я ж...

— Іді, іди.

Бригадир тільки й побачив, як майнула біла хустинка дівчини, що втекла за ріг. Він посміхнувся у вуса („що зробиш? Діло молоде, сам таким був... хібащо позаздрити тепер залишилося старому...") і пішов до контори. Золотаві іскорки його цигарки полетіли за вітром і згасли десь праворуч. Треба йти спати, хоча й добряча травнева нічка опустилася на колгосп імені Фрунзе, хібащо якийсь великий письменник описати її зміг би, цю теплу, запашну, лагідну українську ніч. Та де там і письменникові!

Хрущ густим басом прогудів над головою, тільки що не зачепився ногами за шапку, і полетів далі в своїх власних справах. А місяць тим часом піднявся ще вище, ніби поспішаючи подивитися, що робиться в колгоспі, і що то за вишня стоїть біля самої хати, немов боязко загорнувшися в білу пухову хустину. Ай нічка, яка травнева нічка спустилася на колгосп!

— Доброго здоров'я, Василю Микитовичу! Що довго не спите?

— Така моя справа бригадирська, Дмитро Григоровичу. А ти ж ось теж блукаєш усе?

— А моє діло ще крутіше, бож голова я, Василю Микитовичу. З нарядом у тебе все гаразд? На просо налягати треба, любий друже. Щоб твоя бригада і надалі нікому першості не віддала.

— Це в наших руках. Ти, Дмитро Григоровичу, перехідний червоний прапор сільради міцно тримаєш? Отак і ми свою першість по колгоспу втримаємо. Моя бригада он яка, бач?

Голова побачив міцно стиснений великий кулак. Він засміявся. Розсміявся й бригадир. Побажавши один одному доброї ночі, вони розійшлися, два приятелі, що пам'ятали ще перші роки організації артілі.

Давно це було, ще в 1922 році, коли сюди, в чисте поле, приїхали незаможники і почали будувати свої нові хати, своє артільне господарство. Так з того часу і живе колгосп імені Фрунзе, один з кращих колгоспів Богодухівського району. Чимало води втекло з того часу, старі ще більш постарішали, та й молоді дуже в роки увійшли. А колгосп живе! І навіть німці неспроможні були вбити його, вбити дружну радянську організованість колгоспників.

Грабували, мерзотники, гвалтували, вбивали... яких гарних парубків і дівчат похапали, під конвоєм у Німеччину погнали!.. Дмитро Григорович Юрченко зітхнув: згадати тяжко — 56 молодих колгоспників німці на каторгу вивезли... Де вони тепер, Мар'яна, Павло, Степан, Христя?.. І раптом він згадав.

Це було в квітні. Виходили корови на весняну оранку, вели їх самі хазяйки. А Василині хотілося поберегти свою корову, не запрягати. Добра жінка, Василина, і хазяйка не абияка, тільки час від часу трапляються і з нею викрути. От, тримається за корову, не дає запрягати. Тоді й зайшов до неї Дмитро Григорович.

— Здоровенькі були, Василино.

— І вам доброго здоров'я, — відповідає. А сама дивиться похмуро: розуміємо, мовляв, навіщо прийшов. Тільки діла не буде, так і знай!

— Що я в тебе спитати хотів, Василино.

— Питайте. На те ви й голова наш.

— Та я по-простому. Чи давно листа від Галі одержувала?

А Галя — донька Василини, яку погнали німецькі кати на каторгу. Подивилася Василина на голову колгоспу — і заплакала, зразу, вголос:

— Галю моя, Галинонько! Серденько моє, тільки раз один і дістала від тебе листівочку, тільки й написала ти в ній, що поки, мовляв, жива, а далі — бог зна... Та чи ж побачу я тебе, слезинко моя рідна!.. Прокляті німці, супостати, смерті на вас мало!..

І отут Дмитро Григорович і сказав Василині про все. І про хліб для Червоної Армії, яка розіб'є остаточно фашистів і визволить Галю, і про весну, і про оранку, і про коней, яких забрали фашисти, і про корів. Не скінчив він іще, як зірвалася Василина з місця, кинулася до хліва, вивела корову:

— Прости ти мене, Дмитро Григорович, прости мене і ти, моя Галиночко! Сама піду, сама орати буду. Не було б корови — сама на собі плуг потягла б. Тільки щоб скоріше німців знищити проклятих, недолюдків окаянних!

Так, велика ненависть у радянських людей зібралася проти німців. Тільки покажи, куди ту ненависть скерувати, кожен гори переверне. Хоча б і корови оті — це теж показник.

МТС добре допомогла колгоспові цього року тракторами. Але й коровами колгосп зорав більше половини землі. І як же орали люди! Норма на дві корови, на плуг — 18 соток. А орали і по 30, і по 35 соток. Дід Чуйко, йому 74 роки, сам вийшов на оранку. І показав таки, як слід працювати.

— Мої сили ще згодяться колгоспові, — сказав він.— Хай молоді з мене приклад беруть. А хлібушко Червоній Армії дамо!

30 соток стало нормою старого Данила Максимовича. Та й інші від нього не відставали.

Якось недавно з міста приїхав сюди товариш один. Дуже цікавився — чому в колгоспі такі успіхи, чим їх, мовляв, можна пояснити. Який такий секрет тут є: і коней, бач, малувато, і корови такі ж самі, як і в інших. А колгосп — попереду.

Секрет усе шукав. А секрета немає ніякісінького. Діло простіше від простого. Люди дружні — це раз. Ненависті проти німців у всіх багато — два. Працювати тому всі, як один, рвуться — три. І знають, добре знають, до чого руки прикласти, де і як кожному працювати — чотири. От і все. Приїжджий товариш спитав тоді:

— Значить, організація праці у вас добра?

Дмитро Григорович посміхнувся:

— Нічого, не скаржимося. Направляємо людей.

Іменно — „направляємо людей". В колгоспі 4 бригади, в кожній по 4 ланки. Бригадири — надійні колгоспники, хазяї. Ланкових теж старанно добирали, авторитетних, роботящих. А ланкові вже підбирали собі ланки — і по сусідству, і по дружбі. Зате тепер колгосп не знає невиходів на роботу, не знає запізнень. Починають робити рановранці, кінчають теж з сонцем.

І думка у людей працює.

Скажімо, корови. Якщо запряги пустити слідом (а так воно найчастіше й робиться по інших колгоспах!) та передня корова спиниться, то стоятимуть і дальші. А Дмитро Григорович пустив кожен запряг на окрему прикріплену ділянку. І ніяких затримок за весь час оранки не було.

Ніби й дрібничка, але з таких дрібниць і складається загальний успіх. Все треба було налагодити, врахувати — і громадське харчування під час оранки й сівби, і дитячі ясла для дітей колгоспниць, і час відпустки кожної корови...

І ще важливу умову пам'ятає ще з довоєнного часу звільнений колгосп: не можна уповільнювати роботу, коли кінчається одне діло і починається друге. Закінчили ранні колоскові — зразу ж таки бралися за просо, картоплю, без затримки, без нагадувань. З'явилися сходи буряка — шарувати, знищувати блоху, збирати довгоносика. Менше слів!

Про що довго говорити, коли треба працювати, коли колгоспний календар і план вказують місце кожної бригади, кожної ланки, кожного колгоспника?

Проведена в колгоспі понадпланова сівба — наслідок точного виконання календаря й планів, економії часу, роботи в полі не за страх, а за совість. А все це разом і є доброю, чіткою організацією праці, яка дозволила колгоспові імені Фрунзе зайняти одне з перших місць в районі і області, засіваючи один за одним понадпланові гектари в фонд Червоної Армії і борючись повсякденно за високий врожай.

Зате й озимі в колгоспі були прекрасні, і ярі на славу. Вродився хліб, вродився плановий і понадплановий на

перемогу над німцями, на допомогу країні, на радість колгоспові й колгоспникам!

Отут і весь „секрет" колгоспу, якого так добивався приїжджий товариш.

Дмитро Григорович поглянув на місяць, що виплив уже майже на півнеба, і знов посміхнувся. Які тут секрети, коли вся справа полягає тільки в тому, щоб скерувати правильною стежкою бажання колгоспників працювати якнайкраще, дати вихід палкій ненависті проти німців-вбивць і грабіжників і гарячому прагненню знову налагодити справжнє радянське, заможне життя?..

І старий дід Чуйко, і бригадир Юрченко, і ланкова Василина Гірка, і дівчина Мар'яна — у всіх їх одна думка:

— Скоріше, скоріше остаточно розбити клятих фашистів, відплатити за все, за вбитих чоловіків, за вивезених силоміць до Німеччини дітей, за зруйнований німцями колгоспний ставок, в якому завжди плив другий величезний місяць, за побиті німецькими танками в колгоспному саду вишні й яблуні, що лише тепер воскресають у пишному білому цвітінні...

Розбити ворога, кривавого й ненависного, щоб жити, жити, щоб щасливими до краю були знову колгоспні травневі ночі, щоб із заливчастими піснями солов'їв у гаю зливалися пісні парубків і дівчат, щоб повною чашею пити радість вільного, радянського колгоспного життя,— як було і як буде!

Колгосп ім. Фрунзе,
Богодухівського району
на Харківщині

К. Гордієнко

ДИТБУДИНОК НА ВУЛИЦІ АРТЕМА

(Нарис)

В дитячий будинок прибуло двоє діток:

— Нашого батька німці вчора повісили.

Дівчинка — кісточки самі — привела братика. Розважна така, з великим життєвим досвідом, розповідала:

— Пішов на село добувати хліба — за саботаж повісили. А хліба не дають. Як жити?

Не зачинялися двері дитячого дому.

Батька завезли в Німеччину, мати вмерла, бездомні діти на люди пішли — сумна повість харківської сім'ї...

На базарі тройко сидить, одне повзе, друге лежить, на люди дітей безпорадна мати винесла, на грудях крейдою вивела: приютіть, добрі люди, вмираю... Мати.

Від базару до депо, вздовж вулиці, густими рядами діти — кволі, немічні. Жальні голоси подають, кличуть свою долю. Знеможено хиляться на камінь.

Безпорадне, немічне, хто нагодує тебе? Знесилі люди покотом на вулицях лежать.

Зголоднілі діти, як кроленята, гризуть буряк, моркву, хворіють, вмирають.

Батько в Німеччині з голоду гине, діти тут погибають.

В дитячий будинок прибувала злиденна, осиротіла дітвора.

Діти не діждалися матері — пішла по хліб на село. Матір у полі сніги замітають, замерзала, доходила, лежить клуночок біля неї, діти голодні дома ждуть...

В Харкові настав страшний мор — виснажені люди падали, замерзали на вулицях.

Гнані голодом, брели на села, знесилі, ослаблі, засипали в снігах. Тужно сосни гули над знедоленими.

Мати хвора дома жде — серед білого поля двоє дітей сніги замітають — сіли спочивати, знесилі, виснажені, замерзали.

В казино нявчала музика, виламувались напівголі танцюристки, пахощі ситої страви спирали дух перехожому, мутили розум; брязчали пляшки, хтиві, відгодовані німці бенкетували.

Разом з німцями — моровиця і голод придавили харків'ян.

Це була система „нового порядку" — винищення населення голодом. Це навіть вражало самих німців — впертої вдачі горожанин, кріпко збитий — люди вмирають з голоду нескорені, гнівні, непримиренні. Німеччини жахаються як чуми і ніяк не йдуть на послуги до ненависних німецьких „властителів" — не загнати ні терором, ні голодом. А тим часом ширшав простір для німецького рабовласника-колоніста. Гине велика сила людності. Найбільш вмирали діти.

Колись чудесно впорядковані дитячі будинки Харкова — при німцях стали дитячим крематорієм.

Сюди збігалася осиротіла, бездомна дітвора на порятунок, а знаходила тут свою смерть.

Німці нещадно грабували, вивозили з України добро, а дитбудинки держали на покидьках. На скарги лікарів, вихователькок комендант з подивом відказував:

— Що ви хочете — це ж не німецькі діти!

Лікарі, вихователі—понурі, пухлі, ледве ноги волочили. Ходили по жолудь в ліси, на муку перетирали, буряк домішували, в кого був, пекли перепічки, жили сподіванками. Безсилі, мучені, все, що могли, діяли, аби не вгасав огонь життя в кволих дитячих тілах. Копали корінці в лісах, дітей годували.

Мало хто з дітвори від смерті вирвався.

Німці враз, як прибули в Харків, навістили дитячий будинок на вулиці Артема.

Не система виховання, звісно, а багаті комори з харчами, насамперед, привабили німців.

Отьмарився день твій, дитино!

Галасливо, пожадно німці вибивали ногою двері, забирали дітські харчі — мішки цукру, рису, муки, манки, масло, печиво... Брутально штовхали службовців, що з сльозами благали зжалітися над дітьми — не прирікати на голодну смерть. Німці глумилися, глузували з лікарів, няньок, з незрозумілих речей — німецьке серце, що заплило салом, не віда, що таке людяність... Німець нехтує цим словом.

Розігнали годівниць, що годували молочних дітей,— стощені жінки як могли годувати немовлят?

Страхіття „нового порядку" скоро позначилося на дітях.

Колись веселі, жваві діти, що безтурботно гралися, співали, бігали, раптом відчули своє сирітство. Діти немов оніміли. Сиділи нерухомі, насумрені, мовчазні. З одною думкою вставали, лягали — коли їсти, що їсти?

Колись вередували, перебирали — масла, молока не хочу, дайте огірка,— тепер раді були чорному сухарику.

Дивився голодними допитливими очима на засмучених няньок. Чим могла втішити сиріт нянька?

— Чи тобі, дитино, німці хліба дадуть?

Діти поробилися як скляні. Зажовкли, повсихали, на голові пух поріс. Немічно голівка хилиться на ослаблій шиї. Цілий день голодний гвалт і лемент стоїть, вуха глушить.

На ліжкові дитя сидить, мрійно голівкою колише, хилиться, клонить, одні слова затвердило, бездумно вимовляє:

— Борщ і каша, борщ і каша...

Інші пластом цілі дні лежали — тяжко підвести кволе тіло.

Тремтячою рукою на долівці крихітки збирали.

Принесла дівчинці каші тітка, кругом діти руки простягли, — кому дати?

— Поділи на три дні, дитино,— просила дівчинку тітка,— переділися з братиком.

З потайною думкою лягло дівча. Коли всі поснули — з'їло враз усю кашу і братику нічого не сказало. Щоб наїстися. Ніч перемучилося, на ранок кишки лопнули—недоварене зерно.

А діти плавом в дитдім пливли. Лікарі, вихователькі, няньки чи в силі нагодувати дітей? Кожен шматок доводиться в німця виривати.

А тут нова напасть кинула в розпач людей.

В дитбудинок зайшли гладкі жандарі — бляха на цепу перевиса через груди, запливла салом шия. Вихователькі питають:

— Єсть юд кіндер? (Єсть єврейські діти?).

Яка проклята мати дасть на згубу дитину?

Жандарів спровадили, обіцяли за допомогою лікарів виявити.

Жахна вість сколихнула товариство, пригнітила душу. Чорна згадка пропливла перед очима: мати в ночвах тягне по снігу єврейське дитя в гетто на смерть. Поглумилися німці з людей, десятки тисяч матерів з дітьми вигубили. Кожне чесне серце обливалося кров'ю. Наруга над людською гідністю, почуттям.

І діти довідалися, чому приходили жандарі, з жалем обступили знедолених друзів — видно, є ще більше страхіття за голод. Дівчинка Ася няню просить:

— Няню, не віддавай мене німцю, я буду дуже мало їсти, зовсім мало, я не буду нічого їсти, я буду вам і долівку мести і посуд мити, де мітла?

Жінки розплакалися, цілували, ласкали смуглясте дівчатко, тричі дороге. Ясні оченята, слухняне, говірке, здібне, миле.

— Я візьму дівча додому, в мене є борщ,— сказала няня.

— Я візьму хлоп'я, в мене є каша,—сказала друга.

Якась людська рука змінила імена в списках.

Благословенне материнське серце, що в тяжку годину, як сонце, зогріло знедолене дитя.

Хто осягне, скільки горя випила лагідна, чутка серцем мати? Земний уклін тобі, мати двохсот дітей! Перемучилася, перемліла душею, не в силі врятувати дітей від смерті.

Гнітюча, безвідрадна година, придавлені люди.

Діти щодня гинули з голоду. Лише в самому травні 1942 року в дитдомі вмерло 242 дітей.

Ми переглядаємо страшні списки. В графі „причина смерті" лікарські помітки: „виснаження... безбілкова набряклість... глибоко порушене харчування"... Все те, що зветься — голодна смерть.

Півтори тисячі дітей німці виморили голодом в одному дитдомі, що на вулиці Артема.

В перші дні звільнення Харкова ми навістили дитячий будинок на вулиці Артема.

Бліді, виснажені лиця радо світяться.

— Як ви вижили, дорогі?

Святий радянський хліб об'явився в дитячому домі. Ситі харчі. Люди плакали. Дивний світ заграв в дитячих очах.

Спокійно, зосереджено їдять, виступають хрящики на змарнілих лицях. Незвичне видовисько—не кидаються жадно. А хліб, якщо няня не вглядить, ховають під подушку— по крихітці, обережно хліб беруть, щоб довше їсти — ласощі.

Навіть мед, благословенний кришталевий мед на щедрому дитячому столі очі вбирав, дух затягував...

І вже часом можна почути:

— Лесік, чому не поїв компот?

Колись, при німцю, миски вилизували.

З рушника крупинку хватали.

Неосяжний, дивний світ!

Проте не можна сказати, щоб дитина нездатна відрізнити світло й тьму.

— Тепер нам хліб з маслом дають, яєчко, мед, а при німцях макухою суп заправляли, давали кінське просо, або насіння облите гасом...

Хоч би які малі діти були, а знають:

— Німці—це голод, муки, смерть.

Погожого вересневого ранку головний лікар Лідія Василівна з лагідною усмішкою, немов здивовано, розкрила рояль. Ясна, плавна музика роздалася, розлилася в домі, сповнила радості мучені серця... Стояла над могилою жінка,— тепер замріяно прислухалася до чарівного голосу життя.

Знов гомін, співи бринять в дитячому будинку. І вже дитяча іграшка стала принадною і дорогою. Ожили, пробудилися жарт і пустощі. Няню Пашу звуть — „Няня Каша". Вигадлива дитяча голова! Піснею стрічають день.

Пахощі страви — наймиліша музика нещодавно була. Ні казка, ні вірш, ні малювання — ніщо не миле. І дорослі опали силою. Туманіли кольори, зливались в дитячих очах, все померхло, все потьмарилось.

Дивний світ знов настав. Яскраві барви мигтять, веселять око.

Діти сиділи на ганку, дивилися на сонячну вулицю. Острі очиці заблищали — діти побачили червоного бійця.

— То мій дядя,— сказала дівчинка.

— Ваш, дітки, ваш!

Діти знають, хто позбавив їх німецького страхіття, мук і смерті.

Діти гукають до бійця, надто охочі завести розмову.

— Далеко німця прогнали?

— На той світ...

— Не вернеться?

— Ні!

Діти втішають, веселять батьківське серце, ясна посмішка набігла на завітрене лице бійцеві, він не міг проминути дитячого будинку.

Дітвора радо стріла бійця, тонкими ручентами, як плющем, обвила, обкрутила, повисла, здавила, цілувала, обіймала, бавилась, ніжила, пестила, голубила, сіпала.

О, діти знають, хто вернув їм любов до життя принаду і чари вересневого дня. Слався, визвольна година! Розкривайте двері! Заходь і до нас, дорогий, довгожданий гість!

Діти обсіли бійця, розглядали зірки, погони, зброю. Просили показати наган і кулі, і компас, і годинник.

П'ятирічного Валерика Лишка, батько якого червоний командир а мати — невільниця в Німеччині, найбільш цікавить, як з нагана можна німця вбить.

„Слава Червоній Армії" — заспівали діти пісню бійцеві, може не зовсім влад, проте від щирого серця. А якби ви знали — нишком при німцях пісню вівчали, щоб зустріти визволителів своїх. А якби ви знали, як раділи діти, коли

наша Червона Армія прийшла — отак раділи — як можуть радіти діти? — стрибали, кружляли, вертілись, ляскали в долоні — одне слово не знали, як виявити свою радість. В рукав співали тишком-нишком при німцях. Не так співали, як слова визвольні проказували. А тут, раптом, на всі легені заспівали 23 серпня — славу Червоній Армії.

Бійцеві діти розповіли безліч скарг, аби тільки слухав,— що німці жадні, ой, які жаднючі. Кидали бомби на нас, а ми ховалися в підвали...

— Мою маму повісили...

— Не хотіла йти на окопи...

— Повні підвали мертвих дітей були...

— Щодня машинами возили, ховали...

Звичними словами розповідали діти про страхіття німецької сваволі, і це найдужче вражало бійця, морозило кров йому.

— Німці їдять молоко, масло, а нам чому не дають?

— Мордаті, як кабани, жирнючі!

— Зірку німцю покажеш — він застрелить!

Діти навперебій намагались переказати всі новини.

— В нашім дворі дерево зрубали, тополя велика росла.

— І коня забрали.

— Якщо червоного бійця поранять, то ми злічимо.

— Німця ми заріжемо.

— Німець — тараканище...

Потайним прагненням жили діти — червоні прапорці в палаті виставляли — розуміючи одне одного без слів. А може і домовлялися проти спільного ворога об'єднатися, почім знать?

Діти роздивлялися пошрамоване лице бійця, дороге, миле, тільки чому посмутнілий він?

— А медаль за що дали тобі?

— За одвагу.

— Багато німців вбив?

— Бачу, що мало, — в глибокій задумі сказав похмарнілий боєць.

А бійцеві, певне, ніяк не вздогад, де діти ховали червоні прапорці і Сталіна портрет? — В книзі. Ось він, дорогий, рідний — в чистому дитячому серці!

Сумну повість няня бійцеві розповіла про дні німецької неволі. Діти на світ не могли дивитися, очі гнояться, болять, вранці злипаються, діти не могли розплющити очей. Промивали борним розчином. А тепер за два тижні ожили діти, звеселіли.

Потім діти зняли з бійця пілотку, зачали приміряти, собі на голову вдягати, мало не посварилися — пілотка одна, а дітей багато.

Боєць із сумом дивиться на тоненькі, рахітичні ніжки, роздуті животики.

Оживайте, дорогі, любі, набирайтесь сили!

Стурбоване, схвильоване лице бійцеві.

Няня привітно бійця виряджала:

— Хай щастить вам в бою!

Діти довго стояли на ганку, стежили, як зникав боєць, що діти так зріднилися з ним.

Харків, 1943 р.

Ю. Шовкопляс

ВИСОКЕ ПОЧУТТЯ

(Нарис)

Про солдатську дружбу, що сильніша за смерть, чимало ходить оповідань, багато складено пісень. І ще будуть пісні і легенди, та навряд чи зможуть вони колись розповісти нам про цю дружбу все.

Незліченні її прояви. Щодня і щохвилини творить вона свої величні діла. Та, як усяке щире, невід'ємне від серця почуття, вона скромна й мовчазна. Часто воїн просто не помічає в собі її постійної присутності, як не помічає ударів свого серця.

Щоб допомогти товаришам, виручити їх з біди, воїн забуває про смертельну небезпеку, що підстерігає звідусіль його самого, і вершить часом неймовірне. Та чи вважає він сам це за подвиг? Адже подвиг — це щось таке, що перевищує сили людини. А він зробив тільки те, що веліли йому обов'язок і власне серце. Хіба кожний на його місці не зробив би те саме? Отже, і розмовляти тут майже нема про що...

Так думав і лейтенант Андрій Демехин, ведучий групи штурмовиків. Йому було не по собі, коли троє навперебій щосили тисли йому руки, плескали по спині, по плечах. Молодший лейтенант Володимир Мілонов, його повітряний стрілець Хирний, а надто гвардії молодший лейтенант Стопа, якого він, Демехин, бачив сьогодні уперше в житті. Тільки вийшов він із літака, як усі вони налетіли на нього... і пішло!

А що, власне, він зробив?

Ну, повертались вони до себе після штурмовки ворожого аеродрому.

Штурмовка була проведена відмінно. Зенітки, правда, перешкоджали, але кінчилося все гаразд. А винищувачам, що прикривали їх, робити було нічого: штурмовка була така несподівана для німців, така навальна, що жоден „Мессер" не встиг піднятися в повітря. І коли повертали додому, весь німецький аеродром був щільно запнутий чорним димом, звідки вихоплювались високі язики вогню.

Повертались утрьох: Демехин і його ведомі—Мілонов та Клюєв. Настрій у всіх був найчудовіший.

Пролетіли кілометрів п'ятнадцять.

Раптом перед Демехиним, вихопившись із хмар, промигтіла смуга полум'я. Падав підпалений літак. І на крилі його червоніла зірка — така ж яскрава, як полум'я... Винищувач. Один з тих, хто не раз виручав і Демехина, і інших штурмовиків, приймаючи на себе скажені атаки „Мессерів". Що пілот загинув — в тому майже не було сумніву. Надто швидко падав літак...

Демехин все таки оглядівся. Визначити на карті місце падіння винищувача, доповісти командуванню про його загибель,— тільки це тепер, на жаль, він і міг зробити.

Рівний, укритий засохлою травою степ довкола. Внизу, мало не під літаком, чорною ниткою простягся манівець. І видно три невеличких села. Одне зовсім близько, два — трохи далі. Там ще сидять німці...

Від радісної несподіванки Демехину на мить перехопило подих. А його руки й ноги самі собою зробили те, про що він не встиг ще й подумати. Його „Іл" почав плавно знижуватися, описуючи над пустельним степом коло.

Коло самої землі охоплений полум'ям винищувач несподівано вирівнявся, спланував понад манівцем, приземлився на живіт і поповз по землі, розплескуючи в обидва боки розквашену недавніми дощами чорноземлю. Потім із полум'я вискочила людина і, одбігши трохи, почала похапцем збивати руками вогонь з комбінезона.

Радість свою Демехин притамував так само рішуче, як і жаль. І для неї зараз не було часу, як і для зайвих думок. А втім, подальше здавалося таким очевидним, ніби Демехин давно продумав і вирішив усе. Це був його сто п'ятнадцятий бойовий виліт.

Один короткий погляд у бік найближчого села. На його околиці з'явилося кілька верхівців. Вони щодуху мчать до палаючого літака.

Дарма! Мілонов і Клюєв близько їх не підпустять.

Другий погляд — на своїх ведомих. Треба передати їм своє рішення.

І тут Демехин побачив, що Мілонов уже випустив на своєму літаку шасі й упевнено заходить на посадку.

Включивши радіо, Демехин промовив:

— Правильно, Володю... Тільки, приземлившись, одразу ж вирулюй на манівець. Там грунт твердіший, легше буде стартувати.

І розвернув свій „Іл“ назустріч надто похапливим німцям. Але кутком ока стежив за літаком свого бистрого друга.

Мілонов приземлився, як завжди, чудово. Але, торкнувшись землі, його літак раптом розвернувся вправо більше ніж на 180 градусів і враз спинився. Ясно: в праву „ногу“ літака ще над ворожим аеродромом потрапив осколок зенітки, а Мілонов цієї дрібниці не помітив. Піднятися в повітря Володя, отже, не зможе... А тут, як на зло, з дальнього сільця виїхала автомашина — теж поспішає до місця події.

Ну-ну, захопити трьох радянських льотчиків — не так це просто!

В голові Демехина все промайнуло швидше, ніж його губи встигли вимовити одне коротке слово:

— Чорт!..

Знов навіть легкої тіні сумніву не з'явилось у ведучого. Він сказав Клюєву по радіо:

— Доведеться тобі, Петре, самому справлятися з німцями. Затримай їх хвилин на п'ять.

Радіозв'язок був односторонній. І Клюєв у відповідь коротко помахав крилами: єсть, мовляв.

Демехин приземлився, як і хотів, майже коло манівця. Але вирулити на дорогу йому не пощастило: важкий його літак загруз у болоті, лише на кілька метрів не дотягши до смужки відносно твердого грунту. Поблизу догорав винищувач. Поруч нього задимів „Іл“ Мілонова, підпалений льотчиком, щоб ворогові нічого не дісталося.

Зараз же до Демехина підбігли Мілонов, Хирний і незнайомий льотчик в обгорілому комбінезоні, з обпаленим лицем. Мілонов широко розмахував руками і, намагаючись перекричати гуркіт демехінського мотора, казав винищувачу:

— А що, казав же я вам, що ми тут не залишимось!

Незнайомий льотчик з сумнівом поглядав на „Іл“.

— Андрій Демехин усіх забере! — зрозумівши його, закричав Мілонов.— Полетимо з усіма вигодами. Як на „Дугласі“!

Демехин перебив свого надто балакучого друга:

— Спершу треба витягти літак на дорогу. І колеса он почистити.

— Це ми миттю... Ну, взяли!

Та то була зовсім не легка робота—голими руками відколупувати від коліс шасі величезні грудки липкої грязі, а потім допомагати моторові тягти літак до манівця.

Між тим кулеметні черги Клюєва, який кружляв на бриючому польоті, лунали чимраз ближче. Щоправда, верхівців йому пощастило спішити, а їх коней розігнати по степу, авто пощастило загнати до якоїсь канави. Та автоматників, що їхали на тому авті, Клюєв розстріляти не зміг. Вони настирливо просувались уперед... Вони були вже за якихось двісті метрів... Вони вже відкрили безладний огонь...

На щастя, в цю хвилину „Іл" вирулив на дорогу. Демехин зараз же скомандував:

— Льотчики,—до кабінки стрільця! Стрільці,— на шасі!

А коли всі розмістились, заревів мотор. Поволі зрушив з місця важкий літак. Він довго біг дорогою і, нарешті, таки відірвався від неї. Розворот. Прощальна черга по німецьких автоматниках, що перед тим піймали облизня. А через чверть години—рідний аеродром.

От і все. І розповідати тут майже нема про що. Хіба цього не зробив би кожний інший льотчик на його, Демехина, місці?

... Ми розповіли про це не тому, що лейтенант Андрій Васильович Демехин, нині Герой Радянського Союзу, не правий. Кожний льотчик, не замислюючись, зробить те саме. Кожний воїн не побоїться віддати своє життя за тих, хто поруч з ним б'є лютого ворога. В кожному бо солдатському серці ясним вогнем палає високе почуття воїнського братерства, солдатської дружби.

Та часто ми не помічаємо цього почуття в собі, як не помічаємо й ударів свого серця.

Діюча армія,
1944 р.

В. Гавриленко

ПАРТКВИТОК

О земле, велетнів роди!
Павло Тичина

Цей партквиток ми витягли із задубілих пальців політрука Спартака Желізного. Обгоріла зверху, маленька книжечка всередині була непошкодженою. Коли ми обережно розгорнули аркушики, зліплені запеченою по краях обкладинки кров'ю, з невеликої фотокартки на нас глянуло знайоме обличчя безстрашного комісара знаменитої роти розвідників шахтарської дивізії Провалова.

З сумом вглядався кожен у риси дорогого обличчя, немов силкуючись назавжди запам'ятати пронизливий погляд цих сміливих очей. Фотографія була не з першокласних, але енергійний вираз знімка дуже вірно відбивав вдачу загиблого героя.

Партквиток з рук у руки обійшов коло і знову ліг на стіл. Не умовляючись, пойняті якимсь єдиним внутрішнім поривом, ми всі підвелись і мовчки схилили голови.

— Ось як вмирають більшовики, — сказав секретар дивізійної парткомісії. Не так словами, як інтонацією свого голосу він висловив наші думки, наше захоплення безсмертним подвигом героя.

* * *

Перед війною Спартак Желізний був головою промартілі ім. Чапаєва у Коломацькому районі на Харківщині. І тепер тут є чимало людей, які добре знають його по роботі і в житті. В Коломацькому районі живе його дружина Антоніна Михайлівна, син Олександр і дочка Валентина.

Коваль з професії, Желізний став непоганим господарником. Особливо ретельно виконував він замовлення Червоної Армії. Політрук запасу, Спартак вважав своє перебування на „гражданці" тимчасовим. Душею він завжди був військовим.

В перший день війни, з чемоданчиком в руках, в повному похідному спорядженні, Желізний з'явився до райвійськомату. Але тут його чекало розчарування. Желізному запропонували повернутися до своїх справ і чекати на повістку.

— Коли буде потреба, ми вас викличемо, — умовляв Спартака військовий комісар.

За якийсь час Желізному пощастило домогтися свого. Його відправили на курси при Харківському військово-політичному училищі. Після закінчення курсів він дістав призначення і виїхав на фронт.

Частина, куди прибув Желізний, уперто стримувала шалений натиск ворога. Переважаючі сили німців оточили її. Спартаку Желізному довелося з невеликим загоном червоноармійців з боєм пробиватися на з'єднання з нашими військами. Так він потрапив у дивізію шахтарів, яка на початку жовтня виступила на захист Донбаса.

Політрука Желізного було призначено комісаром розвідроти дивізії. Незабаром він став душею всієї дивізійної розвідки. Найбільш відповідальні й небезпечні завдання завжди брав на себе політрук Желізний. Відвага й сміливість в бою, військова хитрість і зухвалість у розвідувальних операціях раз-у-раз забезпечували йому успіх.

Комісар Желізний по-батьківському піклувався про бійців, дбав, щоб вони були одягнені, вчасно нагодовані. В запеклих сутичках і найскладніших обставинах Спартак стежив за тим, щоб поранених виносили з поля бою. Часто сам подавав у тому приклад.

Коли в одній операції розривом міни був приглушений старшина роти Хацко, Желізний ніс його на плечах понад півкілометра, відбиваючись від ворогів, що насідали з усіх боків. Так комісар Желізний врятував життя не одному своєму розвідникові.

Одного разу загін, очолюваний Спартаком, вскочив уночі до ворожої траншеї. Розвідники діяли штиками, кинжалами, прикладами. Наскок був такий навальний і нестримний, що німці були вибиті з двох ліній окопів і покидали в них всю свою зброю. Желізний блискуче виконав своє завдання — повернувся з великими трофеями і захопив „язика".

Залізна воля безстрашного комісара цементувала волю всієї розвідроти. Діяти як Желізний, бити ворога як Желізний — стало бойовим гаслом, традицією розвідників-шахтарів.

5 грудня 1941 року Спартак Желізний з групою своїх бійців брав участь в нічному бою. Розвідники сміливо рушили вперед і щільно підійшли до німецьких окопів. Але стрілецька рота, що мала підтримати їх, відстала. Вже починало сіріти. Німці побачили, що проти них діє зовсім незначний загін, і оточили групу Желізного нищівним вогнем.

Ще на початку бою Желізний був поранений осколком міни в ногу. Бинт, яким нашвидку його перев'язали розвідники, давно почервонів від крові. Але комісар продовжував керувати своїми бійцями.

Люди падали один за одним. Становище ставало дедалі безнадійним. Тоді Желізний сказав своєму улюбленцю, п'ятнадцятирічному зв'язному Юрі Рязанову:

— Проберись в тил і скажи, що ми будемо битися до останнього. Німці дорого заплатять за моє життя...

Плачучи, Юра Рязанов попрощався із своїм комісаром, він знав — більше не побачить його живим. Що було далі з Желізним і його товаришами — ми взнали тільки через три місяці, коли після березневих боїв було відбито німців з місцевості (село Княгинівка), де загинув комісар.

Сніг на пагорках вже почав танути, коли на схилі невеликої висоти був знайдений труп Спартака. Навколо нього лежали тіла його бойових товаришів.

Поскидавши шапки, ми мовчки дивились на тіла героїв, немов підтяті в навальному прямуванні вперед. Навіть смерть не могла приборкати пориву відважних, і мертві вони були грізні в своїй згуртованості й невгамовній упертості...

Коли тіло Спартака звільнили від снігу, ми побачили, що воно все обгоріле. Голова, шия, груди — обвуглились, спід зчорнілих м'язів виднілися обпалені ребра. Ліва, міцно стиснута в кулак, рука застигла в рухові, немов Желізний силкувався поцілувати в ці останні хвилини щось дорожче за життя. Права рука лежала вздовж тіла, наче з неї щойно випав пістолет, з якого відстрелювався до останнього патрона Желізний.

Крок за кроком перед нами постала картина останнього бою комісара. Ворожа куля пробила йому шию. Але рана була не смертельна. Желізний продовжував відстрелюватись від німців з пістолета. Однак з кожним пострілом все менше патронів, все більше виснажуються сили. Осатанілі гітлерівці кидаються на Спартака. Він ще живий. Німці б'ють Спартака прикладами, топчуть ногами, ріжуть ножами. Потім обливають бензином і запалюють. Живе тіло корчиться від нелюдського болю, м'язи зводить судорога нестримних страждань. Але ніякі муки, ніякі тортури не спроможні розтулити міцно стиснуту в кулак руку. Напівобгоріла, піднесена вгору, вона немов промовляє: вороги не здолали мене...

В медсанбаті з обгорілих пальців Желізного стягли залитий кров'ю, з напівзотлілими краями його партійний квиток. Всі з невимовним хвилюванням розглядали цю

невелику червону книжечку, з якої дивилось просте, але сповнене енергії й рішучості обличчя Спартака Желізного.

Желізного ховали на шахті 7/8, де тоді стояв штаб дивізії і розвідрота. Тіло комісара виставили у дубовій труні в клубі шахтного селища.

Бойові товариші комісара стояли в почесній варті. Довгою чергою йшли повз труну жінки, старики, діти, щоб глянути на того, чиє ім'я стало символом, подвиг якого ставав легендою, що переходила з уст в уста.

Літній шахтар, старий вибійник прийшов із своїм онуком.

— Дивись, Павлику, — сказав він хлопцеві, — ось яких велетнів родить наша українська земля!..

Над свіжою могилою, міцно стиснувши гвинтівки, застигли у грізному мовчанні шереги бійців. З строю вийшов розвідник Чичоткін.

— Прощай, дорогий комісар, — сказав стиха він. — Ти переміг своїх мучителів. Вони вбили тебе, але їм не втекти від нашої жорстокої кари!

Тричі пролунав бойовий салют, як останнє слово над могилою друга, як непорушна клятва у нещадній відплаті ворогам.

* * *

Дорогий земляче, що читаєш ці рядки!

Може, колись у пантеоні героїв Вітчизняної війни ти побачиш партквиток № 2356418. З ним жив, боровся і загинув за справу Леніна — Сталіна харків'янин, Герой Радянського Союзу Спартак Желізний. Ця маленька закривавлена книжечка розповість тобі краще, ніж грубезні томи, як бились за батьківщину, як вмирали за щастя народне вірні сини більшовицької партії.

Харків,
23 липня 1944 р.

Майор Семен Сумний

ГВАРДІЇ ЛЕЙТЕНАНТ ЄВДОКІЯ СИТНИК

1

Її звали ласкаво Дуся. Часто додавали „наша Дуся". Чимало бійців і командирів у листах додому славили світлий розум і гаряче серце дівчини з Полтавщини.

Дуся Ситник прибула в кавалерійський полк військовим фельдшером. Тільки 18 років минуло їй на початку війни. Просто з шкільної лави кременчуцької фельдшерської школи, розпрощавшись з старою матір'ю, вона пішла воювати. Після першого ж бою солдати прославили відвагу дівчини. Згодом багато учились у неї мужності і презирству до смерті — високим властивостям більшовика і воїна.

Ми пам'ятаємо гарячі бої за село Василівку у січні 1941 року. Вісім разів воно переходило з рук в руки. У найнебезпечніші місця, то бігом, то плазом, на поклик ранених пробиралась наша Дуся. Перев'язувала, теплим словом підбадьорювала козака, пильно озираючись, розв'язувала санітарно-тактичне завдання — куди і як краще винести бойового товариша. Подавала команду санітарам, а сама, не гаючись, повзла до іншого бійця, що кликав на допомогу.

У цьому бою під Василівкою Дусю поранило в руку. Вона тут же під вогнем сама себе перев'язала і до кінця не покинула поля бою.

Закінчився бій. Командир полку подякував Дусі, потиснув їй руку. Вона зморщилась.

— Що з вами?

— Трохи болить, — відповіла Дуся, — мене в руку поранило...

Під селом Титівка, на горі, над річкою, засіли гітлерівці у дзотах. Підступи до села здавались неприступними. Два дні точився бій. Героїзм, завзяття гвардійців, прагнення за всяку ціну виконати бойове завдання увінчались успіхом. На третій день, форсувавши річку, обхідним маневром увірвались наші частини у село з східної околиці.

Зав'язався вуличний бій. Хату за хатою, очищали гвардійці вулиці Титівки. Та у центрі з міцних укріплень німці посилили свій вогонь і примусили наших бійців залягти.

Тоді почули наступаючі мужній голос дівчини:

— Лежачи, війни не виграєш. Вперед, і я з вами!..

Підвелась Дуся, гнівна і відчайдушна, готова на смерть і на подвиг. За нею підвелись ескадрони.

Як завжди, бачили її того дня в найнебезпечніших місцях. Здавалось, вона була всюди. Тільки крикне ранений „Дуся", вона вже біля нього, перев'язує, рятує, виводить спід близького вогню і, не відпочиваючи, знову кидається у бій.

Так день за днем у боях і походах зростала слава мужнього гвардійця Євдокії Ситник.

2

Вона прийшла до командира полку і подала рапорт. 18-річна комсомолка просила довірити їй клинок і автомат, щоб битись за визволення батьківщини. Командир частини відмовив. Де це видано, дівчина і — на тобі, кавалерійський командир.

Зажурилась Дуся та добралась до командира дивізії. Саме тоді приїхав командир корпусу, славнозвісний генерал Крючонкін, старий будьоннівський кіннотник. Генерал глянув на Дусю лагідно, по-батьківськи всміхнувся і мовив:

— Дочко, тяжко буде тобі, не витримаєш, гляди, осрамдалишся.

Пристрасно заговорила Дуся. Чи не про її прабабок писав Тарас Григорович, що жінки навіть з рогачами пішли у гайдамаки битись з польською шляхтою за свої права? Чи не Ганка Чапаєвська у 18 років, ставши за кулемет, билася з ворогами батьківщини? Хіба мало наших дівчат-льотчиків, що лютo громлять ворога? А що кінь? Так хіба кінь складніша „машина", ніж літак?

— Рука у мене міцна, рубати вмію; око — зірке, ворога не впущу. Коня люблю і верхи їду, що самі товариш генерал не раз хвалили мене, козаком величали. Я виправдаю себе.

І стала Дуся Ситник командиром шабельного взводу. Красунь-вершник з золотим шовковим чубом спід ловко надітої кубанки, з чіткою командирською мовою.

Військовий фельдшер Євдокія Ситник у боях і походах придивлялась і прислуховувалась до своїх бойових командирів. Вона засвоїла кращі властивості кавалерійського начальника.

Відважна в боях, невтомна в походах, вона в часи дозвілля та відпочинку підносила військову здатність свого взводу. Дуся учила й сама училась у свого бойового активу. Раділи

старші командири, бо успішно командувала і билась гвардії лейтенант Євдокія Ситник.

По праву пишалися нею. Бойовими ділами вона прославила силу радянської зброї. Її так і величали: „гордість нашого полку". Бувало, приїжджають у взвод до Дусі високі начальники. Перевіряли коней і зброю, перевіряли взвод у наступі й обороні і незмінно вітали командування з талановитим командиром.

Бійці щиро любили гвардії лейтенанта. Любили за командирську вимогливість і зворушливе піклування про кожного солдата, за мужність і уміле командування.

— З таким командиром, як наша Ситник, легко воювати, — раділи бійці її взводу, бо знали, що нікого не віддасть на поталу і в бою не підведе.

3

У квітневий день 1942 року спішені ескадрони повели наступ на село Кут, що у Старо-Салтівському районі на Харківщині. Як завжди, взвод Євдокії Ситник був у перших лавах наступаючих.

Ось і село поблизу лісу. Треба почати атаку. І почули бійці:

— За Україну, за рідну Полтавщину! — І в атаку кинувся взвод.

Героїчно бились відважні гвардійці, нищачи ненависного ворога. Ще трохи і — перемога.

Та ось у розпал бою героїчна дівчина командир ніби спіткнулась — упала. Ворожа куля влучила в голову. Розметався золотий чуб по білому снігу, і багряний струмочок крові потік дівочим лицем.

І не стало Євдокії Ситник. На харківській землі, у боях за батьківщину загинула дівчина з світлою головою і чесним серцем.

... Ми віддавали останню шану героїні. У селі Вікніно, що недалеко Кута, ми ховали дівчину. Засмучені стояли ескадрони. Ми бачили сльози на очах у багатьох вершників: такого командира втратити.

Пролунала команда:

— Ескадрон, підготовитись. Салют залпом, плі!

Гвардійці востаннє салютували гвардії лейтенанту Євдокії Ситник.

Прийшло визволення. Наближається перемога над проклятим ворогом. За цю перемогу билась до останнього подиху наша Дуся і завоювала право на безсмертя. Хай

плаче і пишається мати у селі Бреусівка Козельцанського району на Полтавщині, що породила таку дитину. Благословенна будь земля, що виховала таку мужню патріотку. І пісня, складена вершниками гвардії лейтенанта Євдокії Ситник у день її героїчної загибелі, хай залунає по українській землі:

Час надійде, зацвіте Україна,
Здобувши свободу і волю в бою.
Вона не забуде твій подвиг, дівчино,
І вірність твою, і відвагу твою.

ЗВПалаяк

ЗМІСТ

Стор.

М. РИЛЬСЬКИЙ. Ясна година 3
П. ДОРОЖКО. Над Харковом новий зайнявся світ. Вірш 4
О. ПОЛТОРАЦЬКИЙ. День перший. Нарис 5
Д. КАНЕВСЬКИЙ. Моєму Харкову. Вірш 11
Я. ГРИМАЙЛО. Ті, кого шукав. Повість 12
Н. ЗАБІЛА. Мій Харків. Вірші 47
В. ВЛАДКО. Голос у темряві. Оповідання 53
„ Ціна життя. Оповідання 59
К. ГОРДІЄНКО. Сильніше смерті. Оповідання 67
„ Дружина. Оповідання 70
М. ЧЕРНЯКОВ. Мій товариш фронтовий. Вірші 76
О. ДОНЧЕНКО. Помста. Оповідання 82
„ Двоє. Оповідання 88
І. НЕХОДА. Рябина. Вірші 96
М. РОМАНІВСЬКА. День зайнявся. Оповідання 103
Ю. ШОВКОПЛЯС. Цікавість. Оповідання 108
Р. БРУСИЛОВСЬКИЙ. „Перевірено. Мін нема". Оповідання . . 111
М. ДОЛЕНГО. Цілюще зілля. Вірші 115

В. ВЛАДКО. Травень у колгоспі. Нарис 118
К. ГОРДІЄНКО. Дитбудинок на вулиці Артема. Нарис 123
Ю. ШОВКОПЛЯС. Високе почуття. Нарис 130
В. ГАВРИЛЕНКО. Партквиток. Нарис. 134
С. СУМНИЙ. Гвардії лейтенант Євдокія Ситник. Нарис. 138

Проверено 1947 г.

Відповідальний редактор
В. ВЛАДКО

БЦ07217. Зам. № 3971. Тираж 8000. Друк. арк. 9.
В одному друк. ар. 46.000 зн. Підписано до друку 18/VIII—44 р.

Харків. 4-та друкарня „Трансжелдориздат"

142-94

С 1. 1. 1961 года
Цена коп.